ВЕСНЯНІ БУРІ

На ратуші вибила вже друга година по півночі, а в мешканні сторожа міської школи на передмісті столиці все ще не погасло маленьке світло, яке можна було бачити й з улиці. У просторій кімнаті сторожа, що сам із жінкою і дітьми спав у кухні, спочивало на простих деревляних і зелізних ліжках п'ять учеників. Шостий комірник, ученик семої класи гімназіальної Микола Демидів, лежав також на ліжку біля вікна, однак не спав, тілько при свічці, приліпленій до вершка ноги зелізного ліжка, читав уважно останні картки грубої книжки, що звалася "Ідея". З незвичайною напругою дочитував Демидів книжку. На його змарнілім лиці знати було ненаситну цікавість; зіниці втомлених очей пробігали скоренько стрічку за стрічкою, зупиняючись довшу хвилину над деякими гадками.

Остатня сторонаї Минає кілька хвилин — і Демидів кладе зложену книжку під подушку, гасить свічку, поправляє подушку під головою і покривало на собі — і перше всього чує, що йому дуже холодно в ноги, очі печуть, а голова, втомлена, болить. Завиваючи ноги в покривало, він чується просто оголомшеним, розбитим, думки хоч снуються, але так безладно, що годі їх зібрати докупи.

За кілька днів у Демидова має бути сповідь великодня, а тут нині могуча "Ідея" знівечила у нього і так уже не дуже тривку віру не тілько в сповідь, але в ціле посмертне життя, у все те, в що вірити його навчали. Будинок віри, ставлений у нього змалку до двайцятого року життя, хоч уже мав деякі щерби в мурі від сумнівів, тепер нараз розсипався зовсім у румовище до самого споду так, що й надія на направу його пропала.

Микола Демидів був цікавий до книжок. Читав усе без розбору, що попало під руки, що міг роздобути у товаришів. Рік перед тим побожний, наче чернець, такий совісний при сповідях, що не раз признавався до гріхів, яких навіть не розумів а певно не зробив, під впливом одної поезії

впав на оригінальну думку зложити собі свою окрему молитву, щоб тільки не молитись із готових взірців молитвослова. І зложив собі молитву, перемішану поетичними зворотами, в якій перша була просьба до бога за здо-ровля родини, відтак за Україну-Русь, а в кінці й за себе. Відмовляючи сю молитву, Демидів попадав у такий побожний настрій, мав таке погідне, святе лице, що товариші, замітивши се, назвали його черцем.

І отеє той чернець по не цілім році почувся тепер крайнім безбожником. Хоч і на думку йому не приходило перечити існування всемогучої сили, що править цілим світом, але віра у все те, що "люди видумали", у нього щезла. Відзивалися ще в його душі протести проти безвір'я, знані йому з науки релігії та з інших книжок, але "Ідея", велика, могуча "Ідея", мов динамітом, розсаджувала всі підвалини та стіни будинку віри; всесильний сумнів, мов вихор, розкидав румовище — і на місці віри осталась безодня, якась чорна пропасть, із якої звільна мало щось постати.

Але що мало постати? Свідомість правди і своєї людської гідності. Хоч Демидів поняття правди і людської гідності не розбирав, але чув невиразно, що свідомість того має з нього зробити "чоловіка". Розум і тільки розум — найвищий повелитель на землі, а сама земля—то місце для неба і пекла.

Здається Демидову, що повинен радуватись такому відкриттю, він навіть справді усміхнувся, згадуючи давню СРОЮ наївність, але приходить друга хвилина, і його молодий ум починає лякатися, сумніватися, немов йому чогось жаль, немов не рад, що відкрив сю нову правду, яка його так зворушила. Якесь невиразне зневір'я в життя обнімає його ум, якась самота огортає його душу. Перше таємною думкою сягав у безконечність, поза могилу, а теперішня свідомість така проста, така непоетична...

І постають в утомленій голові молодого учепика суперечні думки, що між собою борються, перемагаються. Совість докоряє розумові, розум згорда відповідає совісті і серцю, душа спокою не має.

Голосний дзвінок годинника звіщає третю годину. Третя гсдина! Пора спати: рано до школи треба йти... Демидів рішився заснути, але ум його, мов розгонне колесо при машині, вже без мотора-волі снував дальше думки, які ставали щораз невиразніші. Сильніші і яркіші думки мара сумніву замотувала в свою сітку, відбирала їм силу, поки вкінці зі всього остались тільки сонні мрії, независимо БІД волі молодого студента.

Демидів заснув твердо — і в душній кімнаті розлягалось тільки рівномірне сапання сплячих хлопців, перебиване голоснішим тіканням стінного годинника...

* * *

Не снідавши, бо не було що, Демидів пішов до школи. Не була се в нього новина не снідати: бувало, цілими тижнями ходив натще до школи, бо невеличкий заробок за лекції не вистарчав на всі його потреби. Сильне його тіло зносило такі недостачі поки що безслідно, бо хоч Демидів був із лиця марний, але ніколи не нарікав, що нездужає.

Прийшовши до школи, взявся пильно переробляти аналітику, що припадала на першу годину науки. Арифметика і геометрія були для нього найтруднішими предметами, годину математики вважав він для себе мукою і з резиґнацією принімав усякі докори професора Греблянського, який всю його неохоту до математики брав тілько на карб лінивства.

Голосний дзвінок шкільний звістив осьму годину, гамір на коритарях і в класах затих, а до семої класи увійшов повагом блідий професор Греблянський з рудим заростом, зраний учениками Логарифмом. По

молитві, записавши тих, що не були в класі, в каталог, професор Логарифм вийняв із кишені книжочку і став її переглядати. Звиш сорок учеників, мов на знак, похилились над своїми книжками та зошитами, як би в остатній хвилі бажали навчитися всього того, чого не знали. Демидів припав цілим тілом до лавки, немов бажав скритися, вдивився у фігуру в книжці, якої не дуже й розумів, і ждав. Хвиля була прикра. Професор орієнтувався у списі своїх учеників та обчислював, кого кілько разів питав.

— Ну,— відізвався вкінці Греблянський,— най нам Демидів покаже, як він розуміє аналітику.

Демидів вийшов із лавки, взяв губку і крейду в руки і станув перед таблицею.

— Поясни мені трансформацію координат.

Демидів нарисував на таблиці дві лінії поземі і три про-стовисні, поназначував їх буквами і почав поясняти:

— Трансформація — се така операція, що із знаних координат якої точки виводиться координати сієї точки до другої системи координат. Маємо три випадки. Перший такий: нові осі рівнобіжні до давніх...

Демидів пояснив перший випадок трансформації координат. При другім не міг дійти до ладу. Синуси і косинуси ставив, де не треба, і виходила дурниця.

— Ну, а третій випадок? — спитав професор солодко. Демидів пробував сяк і так,— не йшло.

— Отже, сядь собі, синку, маєш третю! — рішив професор.

Демидів поклав губку і крейду на стілець і пішов на лавку. Але не вспів іще усісти, як Греблянський знов покликав його:

— Покажи-но ти мені свій зошит, чи ти собі записуєш, що я традую.

Демидів вийшов із лавки і подав свій зошит Греблян-ському. Той перекинув кілька карток і скрикнув:

— Так то ти записуєш! Під час моєї години рисуєш собі всякі дурниці! То так виглядає трансформація координат?!

Обурений професор показав цілому класові одну картку з зошита Демидова, на якій була нарисована велика осляча голова в окулярах, із людським толубом. Сей дивний осел ніс під пахвою велику купу книжок, на яких видніли написи: математика, латина, грека, учебник денунціації... Цілий клас засміявся.

Не приглядаючись рисункові ближче, Греблянський кинув зошит Демидову в очі.

— Ну,— каже,— підпишися сам під тим рисунком, щоби кождий знав, хто се. Я тобі кажу наперед, що до матури не долізеш. Щезай мені з очей!

Демидів підняв зошит із підлоги, вернув зі спущеною головою на лавку, сів, розгорнув зошит перед собою і майже несвідомо став олівцем мазати на чистій картці. Рівночасно думав про наслідки злої ноти і поводив олівцем, з-під котрого за хвилю явився рисунок дерева, одного, другого, далі хрест при дорозі, горб якийсь, схід сонця, пастух — все те тільки в головних нарисах. Демидів не дивився, як його товариш поясняв гладко всі три випадки трансформації координат, тільки щораз більшу увагу звертав на те, що рисував. Вкінці все те перечеркнув навхрест та замкнув зошит. З мимовольним страхом підняв очі на таблицю, сховався незначно за плечі товариша, що сидів перед ним, і

слідив за рухами ученика, який, недовго думаючи, писав формулку за формулкою, з чого Логарифм був очевидно рад. Демидів дивився на таблицю і зовсім не міг зрозуміти, яким чином

x = a + x cosa — y sina,

хоч се було для всіх таке зрозуміле. Прибитий, сумний, утомлений по невиспаній ночі, немов без духу, просидів Демидів до кінця години і аж легше відітхнув, коли сторож задзвонив на дев'яту годину.

Професор вийшов із класи, а Демидів опер голову на лавці і немов зібрався спати. Сусід мав якесь діло до нього, та він тільки махнув рукою і не відповів нічого. Не зважав ані на те, як товариш Дячок, vulgo 1 Безрогий, рухав вухами та шкірою на власній голові і знаменито вдавав, як квичить у різних потребах паця, з чого цілий клас сміявся, ані на те, як товариш Білий, що нині дістав також злу ноту з аналітики, грозив перед усіма, що Логарифмові голову розіб'є, про що інші товариші дуже сумнівалися.

Лише ученик Володимир Лужицький, гарно прибраний, пристойний хлопець, зміг вивести Демидова з його задуми. Присівся коло нього і шепнув:

— Чого ти, Миколо, так посмутнів? Гризешся одною двійкою? Дурниця!

Микола мовчав.

— Прийдеш нині на концерт?

— Розуміється,— відповів Микола, не підводячи голови з лавки.

1 Загальновідомий (лат.).

. — Нового члена маємо,— шепнув Лужицький.

— Хто він?

— Білий. Завзятий хлоп!

— А певний він? — спитав шепотом Демидів.

— О, розумієтьсяі — запевний Лужицький.

Лужицький хотів іще щось сказати, але до класу ввійшов професор Дубровський з купою зошитів під пахвою. Лужицький усів на своїм місці.

Дубровський розібрався, поправив на носі окуляри і став ходити по класі.

— Кілько разів говорив я вам, як обробляти вільну тему,— почав він, — а більша частина з вас таки ще не знає, що писати і як. Фантазія у вас убога, мов у студента з першої класи,— та що я кажу? У них із першої класи вона далеко багатша, як у вас. Чуття у вас нема ані дрібки. Замість розвиватися, ви стуманіли!.. Задачі пишете сухо, мовби думок вам не ставало, мовби думати не вміли. Що ви робили попередніми літами?.. Адже тема була не така трудна і не така невдячна: "Нагинай дерево замолоду, коли хочеш, щоб просто росло; учи дитину змалку, коли хочеш, щоби з неї вийшов характерний і розумний чоловік". Чи ви того не можете зрозуміти?.. Демидів!

Демидів піднявся зі свого місця.

— Мушу тобі прилюдно сказати похвалу. Твоя задача найгарніша, найліпше оброблена. Смілі думки висказав ти... Я ніколи не жадаю від вас,— звернувся професор знов до учеників,— щоб ви вміли тільки jurare in verba magistri а не мали своїх думок. На те ви вже старші ученики, щоби й свою думку мали і сміло виповідали... Чому ти, Демидів, не віриш

тим "огородникам", що беруться дерево "нагинати"? Ану, прочитай свою задачу вголос.

Клястися словами вчителя (лат.).

Демидів став читати. У вступі задачі писав про народну філософію в приповідках, які досить часто висказують зглядну правду, а то іноді й з етикою не в згоді. Перейшовши до теми, описав із іронією "огородників" таких, що як стануть "нагинати" деревину, то й зломлять звичайно. Буває дуже часто: ті, що беруться нагинати інших, самі не ростуть "просто", отже й не повинні дивуватися, коли молоді люди не раз противляться їм. Відтак пояснив, як розумів "нагинання", чи воно часом не шкодить деревині, коли воно потрібне, і хто взагалі нагинає деревину. Не лиш "огородники", але й обставини. Взявши приклад зі знаного собі студентського життя, розповів, як перше всього недостаток, брак опіки, прикладу, сердечності нагинають хлопця так, що з нього виростає зовсім не те, чого собі припадкові керманичі його виховання бажали.

Спостереження Демидова були бистрі, дуже часто правдиві а, заправлені то щирим жалем, то іронією, робили враження на цілій класі. Демидів скінчив уже читати задачу, а професор Дубровський все ще мовчав. Відтак станув перед Демидовим і спитав його:

— Чого ти нині такий блідий?

— Я читав допізна вночі,— відповів Демидів.

— Чому ж не читаєш удень?

— Не маю часу.

— Як то? Не маєш часу?

— Маю лекції, що мені забирають вільний час.

— Чи з того жиєш?

— З того.

— І не маєш нізвідки помочі?

— Тепер ні.

— Чим твій батько?

— Ткачем. Тепер се ремесло не поплатне; а грунту в нас мало.

Професор Дубровський став роздавати зошити, при чім кождому ученикові відчитував свої замітки і поясняв. Демидів тим часом на білім місці книжки рисував козака в широченних шароварах.

Роздавши задачі, Дубровський став говорити на тему, порушену Демидовим. Говорив про ідеали молодіжі, про їх недостачу досвіду, про їх охоту не слухати нікого, судити старших і вдавати дуже розумних. Відтак розповів, як повинен виглядати "огородник", що має виховувати моло-діж. Він, звісно, може також помилитися і, замість нагинати, ломити завдатки на характері, але ученик семої класи знає вже, що то таке совість, змагання до правди, отже, слухаючи інших, повинен по своїй найліпшій волі і розумінню служити правді і старатися мати чисту совість. Відтак навів професор багато прикладів із життя, то веселих, то сумних, щоб ученикам вияснити поняття честі і совісті.

Ученики, крім кількох, слухали незвичайно уважно сієї бесіди. Демидів чувся піднесеним на душі, забув докори Логарифма і розважав добре слова педагога. Година науки минула так скоро, що ученики і не замітили.

Коли Дубровський вийшов із класи, Демидів узяв Лужицького під вікно і спитав тихо:

— Ти читав "Ідею"?

— Ні. Що се таке?

— Дуже цікава книжка; всю віру нівечить зовсім.

— А ти Дрепера читав?

— Ні. Маєш, може, в себе?

— Маю. Дам тобі.

— Знаєш, Володку,— говорив Демидів до товариша,— коли так собі розважаю все — бачу, що не можу бути священиком. А мені здавалося, що нічим іншим не буду. Родичі все казали...

— Ну, звичайно, твої родичі не розуміють, як то прикро грати комедію через ціле життя, продавати за хліб свої пересвідчення.

— Що за дивні речі в сій "Ідеї"! Так тебе рішучо пересвідчує, так руйнує все те, в що ти досі вірив!.. А таки годі зараз із тим усім погодитися... Автор там і каже на вступі, що незвичайно трудно освободити свій ум, коли віра загорнула в свою сітку всі поняття чоловіка і чуття. Нещасний лякається перед кождим роз'яснюючим променем. Хто вірить, не повинен ніколи питатися, для чого. А тут наука поступила, помильні основи падуть, чоловік б'ється з думками, не знає, за ким іти,— чи за розумом, чи за вірою, таємні чуття душі, мов сполохані курята, ховаються під крила розуму, а розум немилосердний кричить: "Не бійся!" Та трудно ж не лякатися, трудно не чути неспокою...

— Який тобі спокій може дати віра в те, чого не розумієш? — спитав рішучо товариш.

— Коли ж бо й розум не дає мені на все відповіді,— нарікав Демидів.

І пішла між молодими приятелями гаряча розмова про загадку існування, над якою тільки філософів думало. Лужицький говорив так, як би певно знав, що боронить правди, Демидів сперечався, випитував, як би шукав відповіді на різні свої сумніви. Знати було, як у тім молодім умі сумніви і великі гасла, немов та весняна буря, одні засіви замулювали, другі скроплювали животворним дощем, збирались разом у грізну хмару, то знов розходились спокійно, даючи приступ веселим промінням сонця.

Прихід старого катехита перебив гарячу розмову приятелів, що розійшлись до своїх лавок. Катехит ходив задуманий по класі, від часу до часу ставив деякі питання ученикам, ученики читали відповіді з книжки, а він походжав дальше по класі, не зважаючи на нікого...

* * *

На обід ходив Демидів від кількох літ до людової кухні, де харчувались різнородно одягнені люди. Були там і якісь збіднілі панки в циліндрах, і студенти, і робітники, що літом без блузи приходили на обід. Всіх, очевидно, не стати було на дорожчі обіди, тому дешева людова кухня була для них добродійством.

За олов'яний значок, що коштував десять центів, дістав нині Демидів розсіл, кусень м'яса з фасолею і хліб. З тим обідом упорався він за десять хвиль і, вдоволений, пішов додому.

Дома молоді комірники сторожа користали з вільного часу, бо була субота і не треба було пополудні йти до школи, отже збиткували і радили над тим, куди би піти на прохід. Лише один, сирота по

священику, грав на цитрі, за що Демидів усе його дуже любив. Ідеалом у Демидова було купити собі цитру і навчитися грати. Як то приємно! Які ті акорди на цитрі м'які та любі! Він справив був собі тому два роки дешеву скрипку і вже грав, як сільський музикант, та склалася така нещаслива пригода, що в сумер-ку один товариш його сів на скрипку, що лежала на кріслі, і роздавив її на тріски... З того часу Демидів не міг уже доробитися власного інструменту, однак скористав пізніше з нагоди, що мешкав із грачем на цитрі, і привчився вже грати деякі легші вправи. Але й тепер власної цитри не міг собі купити: часу вільного мав щораз менше і помалу гсдився з думкою, що, мабуть, ніколи не буде вміти грати на ніякім інструменті.

Усів собі на своїм ліжку, опер голову на руки, глянув на свої черевики, і взяла його цікавість придивитися їм ближче. Підніс ногу і, на велике своє зчудування, замітив, шо підошва черевика вже зовсім протерлася, діра трохи не наскрізь. Оглянув черевик із лівої ноги — сей був іще цілий. Здало би ся дати направити черевики, та грошей нема. Добре хоч, що весна та в ноги не зимно... Відтак витяг зі скриньки блузу, оглянув її, взяв іглу і нитку і став зшивати одно місце, що розпоролося. Шив зручно, мов кравець, а товариш вигравав йому при тім якісь дуже меланхолійні композиції. Микола не раз на хвилину переставав шити а слухав музики з іглою в руці. Зашивши блузу, вичистив її щіткою і зараз одягнув. З черевиками рішив заждати до першого дня найближчого місяця...

Походивши троха по хаті та подумавши, сів за стіл та став відрисовувати образ із одної німецької часописі, що випозичив собі зі студентського товариства. На образі видко було дуже романтичну околицю зі старинним замком, баштами та грубезними мурами. Демидову подобався дуже сей образ; він рішив відрисувати його і збільшити ним свою убогу галерею образів, що красувалась у нього над убогим ліжком. Був там портрет Шевченка роботи Демидова, два краєвиди і кілька малих друкованих портретів різних письменників. Образи більші не були уняті в рами, бо Демидів не мав на се грошей.

Рисував з годину, а о третій пішов на лекції до своїх учеників, яких мав три. Два з них були сини священика, вчилися добре і не завдавали Демидову великого клопоту. Побувши у них дві години, Демидів пішов далекими ули-цями до свойого третього ученика, з яким мав багато роботи і гризоти. Був се ученик пильний, але не талановитий, хоч батько його все казав, що він тілько лінюх і не хоче вчитися. Не раз і Демидову докоряв, що потурає синові.

Вже була сема година, коли втомлений молодий учитель майже біг на означене місце, де мав відбутися концерт. У двох товаришів, що винаймали окрему хату, сходився вже від двох літ тайний кружок гімназіальний, що мав свою окрему бібліотеку, вибирав старшин, уряджував різ-нородні відчити і концерти для себе і так доповняв собі науку шкільну. Нині обходили члени кружка пам'ять Шевченка концертом, урядженим власними силами.

Демидів застав уже зібраних із трийцять членів кружка, то старших, то молодших. Прийшов саме в ту хвилю, коли старшина відбирав слово честі від нового члена кружка, Білого, що обіцяв держати все в тайні. Білий виховувався кілька літ під проводом духовних осіб в однім інституті, з якого його вкінці прогнали, бо нарушив кілька разів інститутську карність. Се прогнання мало на нього такий вплив, що він небавом став славний як крайньо вільнодумний чоловік. Се подобалося провідникам тайної студентської громади, і вони постаралися притягнути його до себе. І отеє прийшов він на концерт кружка.

Був то концерт, якого не доводиться бачити ширшому світові. На сосновім немальованім і незакритім столі стояли приліплені дві свічки, бо господарі не мали ліхтарів. Портрет Шевченка висів проти стола на стіні, украшений зеленню, яку поназносили товариші. Публіка сиділа на двох ліжках, на двох кріслах, на двох скриньках і на валізі. Кому не ставало місця, той стояв не нарікаючи.

Між публікою був настрій поважний. Коли дев'ятнайця-тилітній приятель Демидова, Лужицький, пішов за стіл, всі замовкли. Молодий

бесідник підніс у своїй промові найбільше вільнодумність Шевченка, доказуючи її різними цитатами з поезії великого поета. По промові співав хор, в якім взяла участь половина зібраної публіки, відтак була декламація, гра на скрипці, відчит, що мав роз'яснити зборові "Сон", якого — по словам прелегента — не зрозумів навіть професор літератури на університеті, в кінці грав один член на цитрі і знов співав хор. Під час концерту були двері кімнати замкнені на ключ і вікна також, мимо задухи, не отвиралися, щоби співу не було дуже чути на улицю. Шевченко у великій кучмі на голові дивився з портрета своїми розумними очима на зібраних та немов рухав своїми великими вусами, мабуть, тому, що усміхався.

По концерті почалась дискусія над вступною промовою і над відчитом. Кождий майже з товаришів виясняв, як треба розуміти Шевченка. Дискусія перейшла небавом на поле релігії, і тут настала суперечка, в якій товариші старалися переговорити один другого. Відтак виринула справа соціалізму, що здавалася всім зовсім ясною, далі появились теорії Дарвіна — і все те зворушало уми молодечі. Спершу один говорив, а другі слухали, але при кінці потворилися малі групи, що між собою спорили, переконували себе та воювали прерізними доказами. Зачуті або прочитані гасла побивали зовсім неочитаних та недосвідних, які небавом замовкали, пересвідчені про свою наївність...

На однім ліжку сиділи Демидів, його приятель Лужицький і новий член кружка Білий. Білий дивував обох своїми сміло висказуваними гадками, так що Демидів не раз спиняв його і жадав доказів. Новий член обурювався, що його не розуміють, і сипав шумні фрази, які вкінці надоїли й Лужицькому, і він назвав їх блягою. Зійшли на справу віри, і тут уже оба приятелі вичитаними аргументами побили Білого, що багато речей не розумів. Амбіція бувшого вихованця інститутського заставила його нараз перекинутися у ворога безвір'я, бо зміркував, що лише таким способом буде рівносильним противником. Демидова і Лужицького се обурювало, назвали його просто дурнем і стали доказувати, що люди силу природи звуть богом. Під свіжим впливом "Ідеї" Демидів назвав різні оповідання біблійні неправдивими, лютився на інквізиторів, на

Торквемаду, на всіх "тиранів", що велику ідею любові ближнього звели на пусту фразу, обурювався на інституції

чернечі і т. ін. Говорив так плавно і переконуюче, хоч не все логічно, що який був Лужицький очитаний, знав Рена-на, Дрепера, Дарвіна, навіть Маркса і інших, а сам радо слухав проречистого приятеля.

Білий, збитий з дороги, слухав того мовчки, а вкінці, серед найбільшого ораторського одушевления Миколи, каже:

— Пора вже додому.

— Чекай,— опинив його Демидів,— а знаєш ти, як виглядала справдішня потопа світу?..

— Ет! Що то мене обходить? — відповів Білий, шукаючи за капелюхом.

— Не хочеш знати, то обійдеться. А варто знати! Однак справді вже пізно; пора йти. Ти йдеш? — спитав Демидів Лужицького.

— Іду. Може би, ти пішов зі мною на вечерю?

— Не маю грошей.

— Я за тебе заплачу.

— Не хочу. Я тобі й так уже винен гульдена, а не знаю, коли віддам.

— Не журися, Миколо, я маю гроші. Коли хочеш, то ще тобі позичу. Ти, певно, потребуєш?

— Коли я не потребував? Нині навіть на вечерю не маю.

— Ну, бачиш, який ти! Ходи!

Попрощавшись із товаришами, оба приятелі вийшли на вулицю.

— Я тобі дам заробити,— почав Лужицький.— Нарисуєш мені портрет одної панни?

— Твоєї? — спитав із усміхом Демидів.— Може, тої Галі, що ти мені розповідав?

— її. Я роздобув фотографію і хочу їй на великдень зробити несподіванку великим портретом.

— Добре, я нарисую. Таким способом відроблю довг. Дуже добре.

4 Осип Маковей 97

Демидів і Лужицький були собі приятелями, хоч між їх вихованням була велика різниця. Демидів — син селянина — був неповоротний, небувалий між людьми, носився убого та й бідував, як велика частина нашої молодіжі бідує, дороблюючись становища. Лужицький — син вищого урядника на провінції — належав до паничів, що все мають чистенькі ковнірці і манжети, нові гарні краватки зі шпильками і нову, невитерту одежу. Він бував між людьми і не раз розповідав Демидову, як бавився на вечірках та на празниках у свояків-священиків. Хлопець був гарячий і по-ривистий, коли Демидів тілько в хвилях одушевления ставав таким, а в прочім здавався немовби байдужим на цілий світ.

Лужицький завів Демидова до реставрації, з чого той був дуже не рад, бо лякався, щоби хто з професорів їх не побачив. Успокоїв його приятель словами, що тут жоден "бельфер" не заходить, і оба засіли до вечері.

Відтак показав Володко фотографію своєї дівчини. Миколі дуже сподобалася панна Галя. Щасливий Володко розповідав із одушевлениям, які в його коханої чудові очі, які уста малинові... Казав, що має охоту освідчитися. Демидів відраджував легко, бо, каже, в'язатися так замолоду, мабуть, непрактично. Володко противився тому, грозив, що як вона не схоче на нього ждати, то смерть його і її. Ся думка наполохала Демидова, і він став розважати приятеля.

Важна річ при тій цікавій розмові була така, що голодний Микола з'їв добру вечерю і випив навіть три склянки пива, від якого зараз почала боліти його голова. Старався навіть курити папіроса, що йому подав Володко, але теж відложив його набік: казав, що не привик курити. Тим часом Володко пускав залюбки коліщата диму з рота.

Небавом захотілося Демидову спати. Лужицький висміяв

його, що такий сплюх, дав йому два гульдени завдатку на портрет і фотографію, яку Демидів дуже обережно сховав у нотатнику, і, розплатившись, оба вийшли з реставрації.

Була вже близько одинайцята година, коли Демидів поклався в ліжко і за кілька хвиль твердо заснув.

В неділю по екзорті Микола приготовився з завданих лекцій, а відтак взявся рисувати портрет Володкової панни. Товариші домашні, Миколів господар — сторож школи — а найбільше його жінка дуже були цікаві знати, що се за панна, але від Миколи годі було видобути тайну. Він рисував крейдою на папері і небагато відзивався. Вийшов на обід на півгодини, а відтак рисував знов аж до самого сумерку.

Коли підвечір прийшов до нього Володко, аж здивувався, побачивши гарне личко своєї любки вже майже викінчене на папері.

— Як жива!—сказав одушевлений.— Дам оправити і завезу їй на Великдень.

На радощах узяв знов Демидова на вечерю і розповів йому докладно, як бавився з панною Галею на різдво. Микола замітив, що, рисуючи портрет Галі з фотографії, пізнав добре, які в неї правильні риси лиця, які очі бистрі, які ушка маленькі, а волосся буйне — все, мов у грецької статуї.

— Але кілько вона має літ? — спитав іще Микола.

— Здається, сімнайцять. Певно не знаю.

— І вона буде на тебе ждати?

— Але ж буде, певно буде ждати. Як тілько скінчу права — зараз оженюся.

Оба молодці стали собі укладати плани на будуче. Демидів не знав, що з нього буде; знав лише, що священиком не може бути. Поки що збирався їхати на Великдень та журився, що не має святочної одежі,— прикро ходити обдертому по ріднім селі, а вже до місцевого священика, що має доньки, таки зовсім годі буде зайти. Володко обіцяв Миколі помогти в тій потребі і позичити йому своєї одежі, ще майже зовсім нової, бо сам має до вибору. Та обіцянка дуже вразила Миколу; оба приятелі були однакового росту, отже одежа з одного могла придатися на другого.

На другий день пополудні була сповідь. Микола бився з думками, що чинити. Володко радив зробити так, як він: сповідатися, щоб священикові дати картку, потрібну для контролі, але не причащатися. Демидів пристав був спершу па сю думку, та коли став розважати свої гріхи, совість обізвалася в нім. Тут чоловік сповідався зі своїх гріхів і заразом мав намір обдурити власть шкільну на другий день... На таке

обманство Демидів не міг пристати. "Що буде, то буде,— думав собі,— хто не вірить у сповідь, не повинен сповідатися". Отже й не пішов до церкви, тілько докінчив портрет дівчини. Потішав себе тим, що старий катехит не буде, своїм звичаєм, контролювати карток і не замітить, що Демидів не сповідався, тим більше, що з науки релігії все мав дуже добрі ноти. Підвечір пішов на прохід у ліс. Збирав весняні ранні квітки, приглядався пу-каючим брунькам на деревах, одній групі дерев, що здалася йому дуже живописною, і пізнім вечором вернув до хати.

Рішившись не йти до причастя, Демидів полежав собі довше в ліжку. Відтак зляв молоком готовий портрет дівчини ї перед полуднем заніс його Лужицькому, від якого дістав решту заплати. Вертаючи, стрів професора Дубров-ського. Поклонився йому мимоходом, але професор здержав його і сказав:

— Довідуюся, що ви маєте якийсь свій тайний кружок студентський. Дирекція гімназії знає се, отже порадь своїм товаришам, щоб завчасу спрятали, що не потрібне, та перестали бавитися, чим не вільно. Більше не кажу, сам голову маєш.

Демидів дивився зі страхом на професора, відповів переляканим голосом:

— Добре, я скажу,— і вже збирався йти.

— Чекай,— здержав його Дубровський, витягаючи свій портфель,— ти бідуєш, потребуєш помочі. Не маю багато, але що можу дати, то прийми.

Демидів відступився від професора і руки сховав майже поза себе.

— Я дякую, я... мені не потрібно...

— Ну, ну, все те гарно, але ти потребуєш; я бачу.

І, не питаючись, Дубровський запхав незамітно засоромленому Демидову банкнот у кишеню блузи, сказав "будь здоров!" і пішов своєю дорогою.

Зворушений і несподіваною вісткою про відкриття кружка, і ласкою доброго професора, Демидів побіг чимскорше до товаришів, у котрих сходився кружок, а відтак усі три розбіглися до інших членів. Не минуло ще дві години, а кількасот книжок із бібліотеки кружка розбрелись по цілім місту; їх місце в шафі бібліотечній зайняла одежа наляканих господарів хати. Всіх членів кружка напав великий страх. Лужицький і Демидів, а найбільше Білий, зійшовшись, нарікали на неосторожність та дивувалися, хто то міг би донести дирекції гімназії.

— Що ж ми злого зробили?—дивувався Демидів, стоячи з товаришами під вікном у класі.

— Га! — казав Білий з якоюсь таємною міною на лиці.— Ти знаєш, се було тайне товариство, що ширило соціалізм і атеїзм, а то не всім подобається...

Але дві пополудневі години шкільні минули спокійно, директор не кликав винуватих. Дивувало се членів тайного кружка, і тішило, і непокоїло. Демидів застановлявся довго над можливими наслідками слідства, і страх, що дирекція дізнається про його вільнодумні бесіди та про опущення сповіді, не давав йому ані робити, ані спати. У нього була вже на совісті одна провина: він читав раз повість під час екзорти, за що відсидів три години в карцері, отже тепер нові, ще більші провини гризли його, бо могли мати для нього немилі наслідки. Потішав себе тим, що чей професори простять йому, бо хоч він був лихий математик, але все ж числився до учеників ліпших, а декотрі професори то навіть очевидно любили його, от як Дубровський, що майже ніколи не питав його усно, тільки судив із задач. Для сих професорів Демидів працював радо; до одного Греблянського чув якусь ненависть у серцю, яка йому невинну математику зробила зовсім осоружною.

Минуло кілька днів, а справа кружка мов у воду канула. Говорив раз щось Дубровський в класі, що се таке донос, як підлі доносці, що зраджують своїх товаришів, але навіть ті, що знали про кружок, не розуміли, до кого професор піє. Лужицький з Демидовим застановлялися відтак над словами професора, здогадувалися, що хтось їх зрадив, але хто такий, не могли вгадати. Розважали ще й се, чи дирекція гімназії може дарувати їм таку провину. Була чутка, що хоче членам кружка дати тільки осторогу і на-пімнення...

І так не певні своєї долі роз'їхалися члени тайного кружка на великодні свята. А тим часом одна часопись, що мала в суспільності не дуже добру славу, заговорила про лихе виховання молодіжі, про тайні кружки соціалістичні і атеїстичні в одній гімназії, про недогляд дирекції і т. ін. Ніхто з членів тайного кружка не знав того, як ся стаття в часописі затроїла директорові гімназії цілі свита великодні... І жінка, і діти, і слуги директора дивувались тоді його великому пересердю...

* * *

Щасливо і безжурно проводив Микола вільний час у родиннім селі. Кілька днів працював у городі. Минувшими літами засадив був там деревину рядом, заложив альтану під черемхою, навозився тачками землі, щоб вирівняти долівку альтани, вирізав стежку в мураві і сам радо просиджував під час вакацій в огороді. Тепер, приїхавши, застав усю свою роботу зруйновану. Лавок в альтанці не було: мати запалила ними в печі; молоду деревину поломила худоба, а сухе, поломане бадилля-зілля разом із купою зів'ялого листя та з болотом застелювало альтану. Зажурило се дуже Миколу. Він сварився з братами і сестрами, що так не розуміються на красі і вигоді альтани, що худобу пускали в город та дозволили поломити молоді каштани і акації. Пояснили йому, що в пізню осінь і тепер, навесні, треба було худобу вигнати на траву в городі, а худоба, звичайно, дурна, не розуміється на панських примхах — на "гальтанах" та "вакаціях".

Микола розсердився, махнув рукою і взявся направляти альтану. Поробив сідала з мурави, понасаджував знов кільканайцять деревин, вимів листя, вирівняв землю, вичистив стежку і тільки не брався ще сіяти цвітів, бо раз — було завчасу, а друге — не мав насіння. Але умовився з одною сестрою, що пришле їй насіння, а вона нехай засіє. Сестра вияснила йому, що в тіні альтани не можуть усі цвіти вдатися: їм треба сонця. Се пересвідчило Миколу, і він заложив біля альтани грядку на цвіти, де промені сонця мали приступ. А довкола альтани, де справді було вогко, засадив лозу наохрест.

Та робота зайняла йому три дні. Упоравшись із нею у великодню суботу, пішов межею в поле. Тепле весняне сонечко зогрівало ниви, зеленіючі буйними засівами. За полем на пасовиську молоді пастушки зчіпилися за руки і грали гагілку, мов пробували, чи не забули її. Веселий, дзвінкий голос дитячий лунав аж у недалекім лісі. Микола приглядався дітям хвилину, а коли ті помітили його і замовкли, пішов у ліс, щоби не перебивати дітям забави. Усів собі на березі лісу проти сонця та й довго дивився задуманий то на поля, то на ліс, то у воздух, де доконче бажав відкрити жайворонка, що щебетав понад полями. Але не побачив божого співака, так угору збився...

Досвіта на воскресіння Микола був одним із перших коло церкви. Надворі ще лиш світало. Жайворонки над недалекими полями величали ранішніми піснями творця всіх світів, а голос їх чути було аж коло церкви. Тут стали збиратися чорні постаті селян; у сутіні тільки знати було, хто в кожусі, а хто в кафтані. Селян було більше, як селянок,— мабуть, господині порались дома, а діти ще спали. Побожні християни приходили до церкви, били поклони, цілували плащаницю і молилися.

Вступаючи в церкву, Микола несвідомо перехрестився, але коли подався в сторону плащаниці, нагадав собі нараз "Ідею" — страшну книжку, котра... як же вона каже про воскресіння? Гріх і думати про се в церкві! Гріх?! — і Микола усміхнувся.

Усів у крилос і при блідім світлі кількох свічок став оглядати селян. Шепіт молитов і зітхання чути було з усіх сторін. Одна селянка своїм видом і напівголосною молитвою вразила його. Вона била часто поклони так, що голосно товкла чолом об підлогу, вона піднімала руки до неба і — невже-таки?.. Микола придивився ближче: по її старім, пооранім морщинами лиці котилися сльози, тихі сльози, що блистіли у світлі свічок. Билася в груди і, припавши до підлоги, лежала так кілька хвиль. Хто вона? Недалека сусідка Миколового батька. Недавно померла їй донька,, та ще й дуже тяжкою, неприродною смертю, Микола чув уже, як то було, і хоч недобре розумів причину самовбийства дівчини, але щиро жалував її й матері. Вдумувався в положення нещасної матері і радо бачив, що вона в молитві находила втихомирення свого болю і полегшу. Як вона молиться, боже! Невже ж таки можливо, щоб такої молитви не вислухали на небесах?..

Селян сходилося щораз більше. Прийшов і священик. По короткій відправі всі вийшли перед церкву, і тут почався воскресний обряд. Поважний спів церковний проймав Миколу; йому немов мурашки лазили по плечах, доходили до пальців ніг і рук, а відтак вертали знов на плечі і до голови. Він слухав уважно співу священика і ловив іще пильніше голоси співаючих селян. Які ті голоси нині безжурні, сказати б, веселі! Немов ті співаки журби й в очі не бачили, немов злидні — не їх щоденне життя, немов остро додержуваний піст не приборкав їх сили душі; співають усі так, як тілько щасливі люди можуть співати. Микола відійшов набік, щоб здалека послухати, як ті голоси зливаються в один величний воскресний гімн на честь спасителя світу. Та як небавом почув пісню священика "Христос воскрес"— сам підбіг до громади і дзвінким тенором на весь голос став співати разом із селянами милу пісню великодню. Забув на свої пересвідчення, на своє безвір'я, а душа його злучилась із душами селян, наповнилась тихим щастям і відрадою та нелукавими устами прославляла воскрес-шого Христа. В одушевлению селян потонув і молодий скептичний ум та розплився сердечною піснею. І ся пісня молодого студента разом зі звуками сільських дзвонів полинула далеко й високо, так що й жайворонки, божі співаки, замовкли і присіли в зеленім збіжжі.

Рожеве сонце висувалося щораз вище з-за виднокруга, і зоря ранішня блідла перед найбільшим божим світилом.

З недалекого лісу повіяло різким холодком на ту громаду, що діждалася весняного свята і за те дякувала богу.

Микола наче зі сну збудився, коли селяни стали розходитися. Нараз нагадав собі знову свої звичайні думки, одушевления щезло, а його місце зайняло немиле і важке почуття, що був нещирий. Нещирий?.. Ні! От хвиля минає, і йому знов так благо на серцю, що прощає всі провини і кільком товаришам із семої класи, яких не терпів цілим серцем, і ненависному Логарифмові... Всі дрібні журби його щоденні тепер іще меншають і майже щезають, розходяться, як отся мряка ранішня від променів сходячого сонця...

Під час служби божої Демидів читав "Апостола", аж серце його батька радувалося. Що за голос у Миколи! Люди на хори зглядалися, а навіть доньки священика, що* сиділи коло престола, звернули на нього увагу.

По богослужению запросив його священик до себе на вечір. Він був рад запросинам, бо завдяки Володкові прибрався, як панич, а завдяки Дубровському мав новий капелюх і направлені черевики,— значить, не було чого соромитись.

Але коли вечором Микола пішов до священика, де були гості, гаки чувся несміливим. На питання одної панни не знав, що відповісти, і тілько почервонівся. Панотець і лісничий розмовляли з ним довше і відтак між собою рішили, що він розумний хлопець. Се признала вкінці і найстарша донька священика, котра своєю прихильністю осмілила його так, що став виповідати свої думки ясно і щиро, а з того взялася зовсім не скучна розмова. За те Миколі та панна дуже вподобалася, а всі інші видались йому не дуже мудрими...

* * *

В перший день науки по великодню Володко Лужицький прийшов перший до класи, десь зараз по семій годині рано. Ходив задуманий та сумний по класі і тілько руками розводив. Сідав у лавку, споглядав хвилинку байдуже на книжку і знов ставав та ходив, як би не міг собі найти місця. Товариші, що стали сходитися до класи, замітили се і питалися, що йому, та він мовчав, як би води в рот набрав. Аж коли прийшов Демидів, Лужицький припав йому до грудей і став хлипати.

— Що тобі, Володку? — питався здивований Микола та завів приятеля в куток, щоби інші товариші не чули їх розмови.

— Зрадила мене! Зрадила! — нарікав бідний хлопець.

— Хто такий? Галя?

— Вона, вона! Щоб її...

— Як же зрадила?

Володко аж по хвилі відповів із очевидним пересердям у голосі:

— Я їй даю портрет, а вона мені: "Дякую вам,— каже,— гарненько. Се буде для мене гарна пам'ятка; а вас за те запрошую на своє весілля..." На весілля? Я не знав, що й сказати. Питаюся потім людей, а вона справді виходить заміж на зелені свята. Що мені робити? Та я радше в могилу піду, як на її весілля поїду...

— Володку, дай же спокій, не говори дурниць. Адже ти замолодий був для неї. Де ж їй схотілось би ждати щонайменше п'ять-шість літ?!

Приятель мовчав, опершись о стіну.

— Знаєш що, Миколо? — зірвався нараз.— Тепер я не буду ані вчитися, ані до школи ходити; стану волочитися по ночах, запиватися, все мені одно...

— Тю-тю на тебе! — налякався Микола.— От видумав спосіб життя! Та я тебе буду переслідувати, як агент, від поліції, і не допущу до сього. Ще чого не вигадав! Задля такої дурниці пропадати!..

— Ой! Не дурниця се, Миколо, ти не знаєш,— бідкався Володко.

— Хоч не знаю, то здогадуюся, що се ще не велике нещастя.

І почав Микола потішати зрадженого приятеля, поки вибила восьма година.

До класи увійшов професор історії і байдуже сказав Демидову, що директор кличе його чогось до канцелярії. Не так байдуже прийняв сю вістку ученик. Він поблід і затремтів. До канцелярії? Пощо? Вийшов помалу на ко-ритар, станув і задумався. Серце в нім билося, тіло омлівало... Невже ж таки тягнуть за тайний кружок?.. Налякався директор статті в часописі, про яку вже Микола чув, і починає слідство, чи що такого? Але ж годі ждати! Відважно, Миколо! Чей тобі директор голови не зірве...

Демидів додав собі відваги, прийняв міну якнайспо-кійнішу і, застукавши в двері, вступив до канцелярії. Поклонився і станув. Директор і не глянув на нього, тілько щось писав. Нараз підняв голову, зірвався, прискочив до Миколи, вхопив його за плечі і потермосив із цілої сили.

— Ти закало гімназії, ти мені будеш молодіж псувати, тайні кружки закладати, атеїзм ширити, щоб газети писали!.. Ти не знаєш, що то не вільно, дурню якийсь! Вилетиш із гімназії на чотири вітри; в цілій Австрії не приймуть тебе ніде!

Микола стояв блідий і мовчав. З-поміж наглого хаосу почувань помалу-помалу підступала до його серця завзятість. Він зрозумів, про що йде, і рішився бути осторожмим. Директор по першім нападі гніву сів на крісло, кинув пером, паперами, встав знову, ступив два кроки в сторону Миколи, але зупинився і сів знов, тяжко відсапуючи.

— Ми все знаємо,— промовив по хвилі,— отже, говори правду. Я не позволю, щоб на мою гімназію пальцями вказували. Про кружок ваш я знав давно, але думав, що се невинні сходини. А ви там атеїзм ширите, соціалізм, Дар-віна читаєте!.. Пождіть! Дам я вам науку! До останньої сповіді кільканайцять драбів не приступило, між ними й ти! Вижену всіх на чотири вітри!

Микола мовчав, тілько чув, як від хвилі до хвилі коліна під ним гнулися зі зворушення.

— Чому ти не сповідався? — спитав директор, піднімаючись із місця.

— Мені здавалося, що то не провина,— відповів Микола тремтячим голосом, який зараз йому не сподобався, і тому зібрав усі сили, щоб відповідати спокійно.

— Не провина?! — скрикнув директор.— Так ти кажеш?! І хто тебе так навчив?

Микола мовчав.

— Кажи, хто тебе так навчив? Чи, може, катехит, чи я, чи інші професори?

— Ні, борони боже,— відповів Микола,— я сам навчився.

— Ти ще собі глузуєш, осле якийсь! — скрикнув іще сильніше директор і, знесилений, упав на крісло.

Микола мовчав хвилинку, по чім зворушеним голосом сказав:

— Та я не глузую собі, тілько правду кажу. Адже поза школою дещо читається, та й не лиш самі шкільні книжки! Що ж я тому винен? Ніхто мені не роз'яснить... У школі інакше, поза школою інакше, одно з другим у незгоді,— погодити я не вмію... Мені самому з тим невигідно.

— Геть мені! Марш, безбожнику! — зірвався директор.— Поклич мені тут Лужицького.

Зламаний, розбитий вертав Демидів до класи. Викликав Лужицького, шепнув йому на коритарі, що за пригода, і з уданим спокоєм вернув до класу.

— Що такого? Що такого? — питалися шепотом сусіди.

— Ніщо! — відповів Демидів, нахилився над своєю книжкою і задумався. Професор традував історію, незважаючи на шепоти в класі. Небавом вернув Лужицький, почервонілий, як півонія. Через товариша передав зараз карточку Демидову зі словами: "Хтось нас зрадив!" Демидів задумався глибоко над сею пригодою і майже не чув, що говорив професор. Коли вдарила дев'ята година, Лужицький з Демидовим вибігли зараз на коритар.

— Я не признався до нічого,— зачав Володко.— Сказав, що сповідався, що ніякого кружка не було, ніяких безбожних розмов. А він на те: "Ми все знаємо, не бреши!" Хтось доніс! Впрочім, мене то ніщо не обходить, нехай і виженуть мене тепер, мені все одно...

— Хто ж би то доніс? — спитав Демидів немов сам себе.

— Або ж я знаю!

— Хтось із наших, чорт би його вхопив! — І Микола аж зуби стиснув зі злості та поробив кулаки.

На другу годину прийшов професор Дубровський. Усів на кафедрі і довго мовчав. Крутив довгі вуси, гладив бороду і поправляв окуляри. При тім сопів та спідлоба дивився на цілу класу.

— Реформатори! — гукнув нараз і замовк. В класі стало зовсім тихо. — Не зажде один із другим, поки стане послом до сойму, до ради державної, поки більше розуму прибуде,— ні! Він уже тепер береться направляти світ! О сину, світ старий, а старого тяжко переробити. А коли думаєш, що зможеш, так на те не пора в гімназії! Здається тобі одному з другим, що ти вже всі розуми поїв, та сиімнеш моє слово, коли вдруге стілько проживеш, як досі, і сто разів більше навчишся, як у гімназії, назвеш себе таки дурним. Були вже більші філософи, як ви, і ті вмирали, невдоволені своїми здобутками, своїм знанням...

Як молоді жеребці, ви брикаєте самопас, то в бур'ян скочите, то в жито забіжите, то трави скубнете, то листочок зірвете. І годі пастухам вдержати вас у ладі,— у вас же така різна вдача, такі різні виховання, а у ваших пастухів стілько своїх власних клопотів! Подають жеребцям січку, хоч би й примащену вівсом, а їм того мало... Вони скочуть у зелений овес, наїдяться і — дістають охвату...

Тут професор спинився, мовби завагався чогось.

— Ти, Демидів, розумієш, до чого я річ веду? — спитав ученика.

— Розумію,— відповів Демидів.

— І ми розуміємо,— сказало кілька голосів.

— Ах! Я знаю,— зачав професор знову,— ви багато розумієте, а таки ви нерозумні. Сказав би я вам більше, якби можна. Та годі,— і надо мною

є власть. Одно лиш собі запам'ятайте: добре, коли молодий чоловік привикає любити правду, шукає її, багне за новими науками, читає, спорить... Се ж та ферментація, з якої витворюється напій, піддержуючий силу духу через ціле життя. Та... Жаль мені вас, молодих, що за свою цікавість мусите терпіти, що весняні бурі руйнують у вас так часто добрі засіви...

Професор Дубровський, очевидно, гамував свої думки, не доповідав. На його лиці так і знати було охоту виговоритися, але спинився. Став поясняти одну поезію в читанці і не стямився, як дивними дорогами зійшов знову на пригоду в гімназії. Тепер уже говорив до кінця години. Пояснив, що се таке змагання до правди, які молодечі пориви і докази, яка ціль життя, як по змозі всякі суперечності годити... Відтак із гумором розповідав, як із найбільших гімназіальних атеїстів бувають дуже добрі священики, як із гімназіальних соціалістів творяться прикладні бюрократи, а то й лаполизи... Пояснив, чому се так, і порадив добре прослідити дану річ, щоби мати про неї справедливий осуд. В кінці розповів, як треба виховувати в собі і серце, і чуття. Тепер дбають головно про виховання розуму, а на виховання серця майже не звертають уваги. Тим часом розум без серця і серце без розуму не має ваги, затроює життя...

Демидів слухав так пильно професора, що забув навіть свою немилу розмову з директором і свій страх перед вигнанням із гімназії. Вдивлявся в Дубровського, як у пророка, ловив думки його та складав пильно у своїм умі. Ах! Як же ж він говорить, той Дубровський! Микола трохи не вибіг із лавки, щоби поцілувати його в руку, як батька. Але тут нараз дзвінок звістив конець години, професор урвав свою бесіду, постояв іще хвильку задуманий на місці, глянув на класу і помалу вийшов. Миколі вернула неспокійна думка про вигнання.

Класа загомоніла, як звичайно під час паузи. Безжурний товариш Безрогий в спілці з кількома іншими зложип "менажерію", котра іржала, кукурікала, гавкала і рохкала... Два завзяті курці, отворивши комин, пускали дим із папіросів у піч, щоб не було в класі чути.

* * *

Директор гімназії не потребував довго слідити, щоб дізнатися, що діялося на сходинах тайного кружка. Кож-дого ученика, з котрим вів слідство, майже прибивав тим, що сам знав усе; хлопців аж дивувало, пощо ще питається. Поміж членами кружка настав переполох, вони перестали сходитися, а ті з них, що не сповідалися, просто стратили надію, що їх задержать надальше в гімназії.

Микола вже трохи не жалував, що не зробив так, як Володко, який висповідався, щоб зложити священикові карточку, але не причащався. Однак у тім жалю потішав себе, що хоч не обманив нікого. Тепер застановлявся так глибоко, як тілько міг, його молодий, недосвідний ум над тим, чому такі думки, як його, вважаються провиною; як погодити се, чого в школі учать, із тим, що доводиться читати поза школою; чому того не стараються поясняти в школі, чому не підготовляють учеників, щоб молодий ум потім так не мучився від ударів незнаних собі відомостей... Але не находив на се відповіді. Не можна! Та й годі, а не хочеш, то терпи! Ба! Перетерпіти можна, але се не рішає загадок...

Бився так Демидів із думками кілька днів, вижидав зі страхом кінця слідства, відгадував, що має означати такий похмурий вигляд у Дубровського, чому ненависний Логарифм так радо хотів його на чімсь зловити, хоч не міг, бо застав його приготовленого,— і всі ті думки зазна-чувались у нього назверх так виразно, що Дубровський не раз ставав перед ним і мовчки вдивлявся в се змарніле молоде, а таке вже поважне лице.

Скінчилося слідство. Виновників засуджено на карцер, кого на чотири, кого на вісім, а Демидова на шістнадцять годин, бо за ним була вже одна значна провина, що під час екзорти читав книжочку, а тепер не сповідався, ширив атеїзм і соціалізм та роздавав до читання заборонені книжки. Інші хоч не признавалися, а Демидів, коли директор удруге випитував його, прямо сказав, як і що. І се читав, і тілько — як

наївно сказав — рад би знати, по. чиї,м боці правда. Його переконували більше "Ідея", Дарвін, соціалістичні теорії — що ж він тому винен?..

Незвичайно всіх застановило, що Білого не покарали, хоч також належав до кружка. Директор знав усіх, хто тоді був на концерті в честь Шевченка, всіх переслухував, а його, мабуть, ні: ніхто не чув про се... Підозріння Демидова на Білого ще більше зросло, коли Дубровський вдруге став поясняти, що се таке донос та яка то нечесть бути доносцем. Демидів глянув при тім на Білого і замітив, як той мазав олівцем по зошиті та закушував уста. Але не знався ще настілько на людях, щоби з лиця вмів вичитувати чужу провину.

І так із непевністю, хто їм таку вчинив прислугу, члени кружка стали відсиджувати кару. Миколі поділено її на два навороти і загрожено, що як не поправиться, то найближча кара —— буде прогнання. В карцері думав Микола над тим, що би то було, якби його справді прогнали з гімназії. Біда було б — що ж більше? А батько-мати що сказали би? Коли Микола уявив собі, як мати плакала би, то й самому моторошно стало. Стільки надії мали на нього, дивились, мов на сонце, радувались кождим його приїздом, уважали його найліпшою дитиною, а тут — його прогнали з гімназії. Ось тобі син! Ось тобі потіха! Діждалися батько-мати сорому на ціле життя! Ціле село сміється, всі пальцями вказують на них. А декому вже й відпала охота давати сина до вищих шкіл...

І Микола уявив собі наслідки прогнання, так як би вже зазнав сього лиха. Прогнали — і що тепер чинити? куди повернутися? Ні на село вертати, ні школи кінчати! Боже, адже се було би нещастя на ціле життя!

І то за що? За що? За те, що був цікавий до книжок, які так його душу томили? За те, що зневірився в дотеперішніх своїх учителів і пробував шукати сам дороги до правди? За те, що мимохіть позбувся потіх релігії, які перше певною найпевніше в світі мав? Що ж се значиться?

За що ж карають? Чи та кара наверне його на давню дорогу?..

І подумав собі Микола, що того всего не було би, якби хтось не доніс, якби не Білий... Бо то він доніс — нічого й перечитись. Чому тепер так уникає його і Лужицького? Чому так присмирнів і надіється вернути наново до інституту? То він, певно він, скотина! І з таким підлим "товаришем" сиди та вчися в одній класі! І таку справдішню закалу держать у гімназії! І такий "многонадійний" молодець має так починати свою кар'єру!

— А лихо ж би його побило! — аж скрикнув Микола навдивовижу кільком союзникам і на знак свого пересердя вдарив кулаком у лавку. Так ті думки розлютили його. Чим більше застановлявся над тим, тим більше підступав до його серця гнів, кулаки стискалися, очі ясніли, віддих прискорювався...

Відсидівши кару, Демидів значно присмирнів. Учився пильно, навіть, на радість Логарифма, зрозумів усі тайни аналітики і не балакав із ніким, тілько з Лужицьким, який помалу забував свою страту і зневагу та, погулявши з розпуки раз до півночі, не гадав уже сього повторяти. Перестав також рисувати, якось відпала йому охота, і дивним дивом, навіть професору Дубровському, для якого задачі виробляв завсіди з такою охотою і фантазією, найновішу задачу написав коротко та й досить недотепно. Сам Дубровський те замітив...

* * *

В ту пору лучилася Демидову незвичайно прикра пригода. Приїхав священик, батько сих двох учеників-братів, яких Микола вчив. Дізнався, яку мав кару учитель його синів і за що, налякався дуже того впливу його на дітей і звільнив його від обов'язку. Микола запевняв, що зі своїми учениками ніколи не говорив про такі справи, як безвір'я і інше, однак священик не дався пересвідчити, признав йому, що досі був вдоволений з нього, бо діти вчилися добре, заплатив йому, що

належалося, а щоб Демидів не мав жалю до нього, то ще хотів йому дати подарунок. Прощаючись, запхав йому кілька банкнотів у руку. Демидів глянув на банкноти, відтак на священика, сказав: "Мені досить того, що належиться",— подаровані гроші поклав на стіл і, поклонившись, вийшов чимскорше з хати. Йому було так чогось гірко на серцю, так на плач йому збиралося, а плакати не міг.

Придавлюваний жаль помалу-помалу змінявся у нього в пересердя, що проявлялося гірким усміхом на устах або дотинками. Призвичаєний до злиднів, він не лякався їх, на обіди в кухні людовій ще гроші мав, але жити з кількох гульденів місячно до вакацій таки було трудно. Він рішився спокійно ждати на те, що хвиля принесе, і не опускати рук, але заразом не мав надії, що дістане які нові лекції. Сподівався лише, що як перебув уже не одні злидні, так і сі перебуде. Але така зневага від священика (він уважав се зневагою) боліла його і гризла тяжко. Адже вчив синів добре, вони любили його і слухали! Чому ж батько нагнав його, засоромив перед дітваками? Що тепер ті діти будуть думати про нього?..

Роздратований сею подією, прийшов Демидів пополудні до школи. Лужицький, дізнавшись про його пригоду, потішив його, що "якось-то буде". "Я,— каже,— гірше перебув, а от минулося". У відповідь на се Демидів з гірким усміхом на устах став рисувати крейдою на таблиці портрет дівчини, під яким дав підпис: "Галя". Лужицький скоренько стер губкою портрет. Тоді молодий рисовник нарисував собаку, яка стоїть на задніх лапах перед якимсь паном, і під собакою написав: "Білий". Коли се замітили то-вариші, в класі настав сміх. Сам Демидів усміхнувся: собака була добре нарисована.

— Білий! Білий! —стали кликати.— Ходи подивися на свій портрет.

Білий справді прийшов до таблиці. Ненависними очима глянув на Демидова, захмарився і воркнув:

— Ти, безбожнику якийсь!

Ов, який мені побожний найшовся! Білий зветься, а чорну совість має. Ти відколи став таким побожним? — питався глумливо Лужицький.

— А тобі що до того?

— Вже тебе до інституту прийняли?—дотинав Лужицький.

— Чуєш! — скрикнув Білий.— Будеш бачити, що з того вийде. Я зараз...

— Підеш, певно, поокаржитися директорові. Штубак! — промовив противник звільна.

— Щоби-сь знав, що піду. Ви мені жити не даєте, ви, атеїсти, соціалісти!..

— І що ти дістав за се, що тоді доніс на нас?

— А тобі що до того, гого висмарований?

Під час сеї перепалки Микола підступав мовчки щораз ближче до Білого, закушував уста аж до крові, стискав кулак, а при остатніх словах доносця скочив на нього нагло і з цілої сили ударив його в лице.

— Ах ти скотино якась! — скрикнув при тім, аж засопів. Білому потекла кров із носа. Він прискочив до Демидова

і хотів йому віддати пощочину, але розлючений Демидів ухопив його за рамена, потермосив та й відкинув від себе, як сніп соломи. Білий упав назадусь на землю, вдарився головою об стіну і набив собі гудзя. Побіг

зараз із плачем до канцелярії директора, а Демидів усів у лавку. На нім ціле тіло дрожало, піт виступив на чоло, а кулак не розводився.

Всі ученики семої класи поторопіли, затихли у лавках, бо певні були, що директор ось-ось надбігне. Директор справді надійшов, тріснув дверми, кинув капелюх на кафедру і, повівши люто очима по класі, крикнув:

— Де сей розбишака Демидів?

Демидів піднявся з лавки і певним голосом відповів:

— Я тут, пане директор, але я не розбишака.

— Ти ще мені будеш відповідати! Геть мені з гімназії, забирайся! Тобі свині пасти, а не до гімназії ходити!

— Волю свині пасти, як із такими білими разом учитися,— відрізав Микола.— Я вже свині пас хлопцем дома, для мене се не новина.

Але з місця не рушався.

Директор прискочив до лавки і вхопив його за обшивку.

— За двері! — крикнув мов несамовитий.

— Я сам вийду, не дам викинути себе!

І коли директор його обшивку пустив, Демидів забрав свої книжки і капелюх та помалу вийшов із класи. Але скоро тілько перейшов коритар і ступив на сходи, почув нараз, як під ним угинаються коліна, як млість якась нападає його, ціле тіло слабне — книжки висунулися йому з рук, і він упав омлілий на сходах.

Саме тоді йшов професор Дубровський на лекцію до осьмої класи. Іде, дивиться: на сходах лежить чоловік, а коло нього розкинені книжки. Глянув у лице — се ж Демидів! Скоренько підняв його і заніс на коритар та перехожому ученикові казав зараз принести води. Та ще той води не приніс, а вже Демидів сам прийшов до пам'яті і здивованими очима позирав довкола. З семої класи долітав грімкий голос директора...

— Що тобі? — спитав Дубровський.

— Я хории,— шепнув Демидів, підводячись з трудом із підлоги.

— Покличте зараз сторожа!

Студенти, що обступили Демидова, побігли по сторожа. Дубровський дав сторожеві на дрожку і казав відвезти Миколу додому. Микола дався везти, як дитина. Професор проводив його очима, доки той не щез на скруті сходів...

Коли дома, лежачи на ліжку, Демидів успокоївся і міг знову логічно думати, жаль, несказанний жаль здавив йому горло. Він припав лицем до подушки і гірко заридав. "Що скаже батько, що скаже мати!" — приповідав лише і заливався сльозами. Сторожихи і сторожа не було дома — були на послузі; тілько дівчинка їх малолітня здивовано дивилась на Миколу, а відтак і собі заплакала.

Се спинило плач Миколи. Встав із ліжка, утихомирив дитину, усів відтак на крісло та став перевертати свої книжки і зошити. Дивився на все, мов прощався з тим, а сльози мимохіть котились йому з очей. В руки попався йому зошит із задачами, що їх писав так радо для Дубровського. Став перевертати картки і перше, що замітив крізь сльози, то були слова з тої хваленої задачі: "Але бувають і такі "огородники", що як стануть нагинати деревину, то й зломлять".

Зошит випав Демидову з рук, він поклав голову на стіл і сидів так, мов задеревілий. Голова боліла його, і коли по ній які думки снувались, то й ті були неясні, мов туманом повиті. Так застав його Лужицький, що зараз по науці шкільній прийшов потішити свого приятеля.

* * *

Демидова не прогнали з гімназії, лише дали йому свідоцтво відходу і порадили записатися до іншої гімназії. З обичаїв дістав злу ноту, в прочім зі всіх предметів мав ноту добру. Казали, що Дубровський дуже побивався за Демидовим і не допустив, щоб його формально— прогнали. Відтак сам ходив до дирекції другої гімназії просити, щоб Демидова прийняли, що і сталося. Кромі сего, постарався о нові лекції для нього, між іншим, прийняв його за учителя до свого шестилітнього синка, якого мав обучати грамоті.

1895